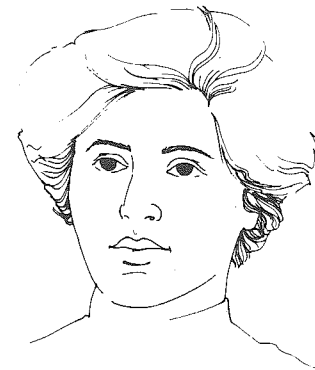

ԱՄՍԱԿԸ

ԵՍԱՅԵԱՆԷՆ

ՄԱՆՉ ԸԼԼԱՅԻ

Ութ-իմը տարեկանիս դեռ տկարակազմ էի ու տեսական խնամքի տակ, բայց հիւանդութիւններու շարքը վերջ գտեր էր արդէն: Կեանքը կարծես վերադարձեր ու հաստատուեր էր իմ մէջ, եւ իմ ներսս շարժող անոր ոյժը կը պահէր զիս անհանդարտ վիճակի մը մէջ:

Մեր տան ընդարձակ պարտեզը գլխաւոր շրջանակն էր իմ անատակութիւններու: Կը մագլցէի ծառերուն մինչեւ գագաթները, կը սողոսկէի պատերուն վրայ, կը ցատկէի դրացի պարտեզները ու կ'երթայի խաղալու ինծի տարեկից մանչերու հետ: Չէի սիրեր աղջիկները:

Զգուանք կը զգայի, երբ գանգատելու երթային իրենց մօրը՝ խաղի տաք պահուն իյնալէ կամ հարուած մը կրելէ ետք: Փորձով տեսած էի թէ խարդախ էին աղջիկները, իրենց մտածածը ծածկող եւ ցուցամոլ: Մինչդեռ, մանչերը խաղերուն կը մտնէին առանց խարդախութիւն մտածելու, առաջուց ընդունած ըլլալով անոնցմէ գալիք վտանգները:

Մեր ամենէն աւելի սիրած ու եռանդով խաղացածը՝ քար նետելու մրցումն էր, որ, իբրեւ վտանգաւոր, արգիլուած էր մեծերէն: Քանի՜-քանի անգամներ՝ սխալ շարժումով մը գլուխ պատռած, իրար վիրաւորած էինք: Կարմիր արիւնը կը հոսէր առատ, բայց մենք, առանց աղմուկի, վերքը կը կապէինք թաշկինակով ու կը շարունակէինք խաղը:

Իրիկունը, հօրս վերադարձէն առաջ, տուն կը մտնէի յոգնած, շատ անգամ՝ գոգնոցս ու հագուստներս պատռած: Մայրս կու լար յուսահատութենէն ու որքա՜ն գէշ գուշակութիւններ կ'ըներ ապագայիս մասին:

Բայց, կարելի չէ չընդունիլ թէ այդ «մարգանքները» օգտակար եղած են իմ առողջութեանս, որ երթալով աւելի ամրացած է, դարձուցած է զիս դիւրաշարժ ու ճարպիկ եւ զարգացուցած է ջիղերս:

Ինչ որ կը յիշեմ այն ատենուան իմ բնատրութենէս՝ այն է թէ ներքին անգապելի ուժերս խառնաշփոթ վիճակ մը ստեղծած էին իմ մէջ: Իմ շարժումներս, ըրած-դրածներս կը նկատուէին մէկը միւսին հակառակ, անբացատրելի:

Կը յիշեմ թէ գութ ու սէր ունէի կենդանիներուն համար, բայց անգութ էի մարդոց հանդէպ: Կը կարծէի թէ շրջապատուած էի թշնամիներով ու ո՛չ մէկուն քով

կրնայի պաշտպանութիւն գտնել: Ես ինծի համար օրէնք ըրած էի ո՛րեւէ բանի համար չգանգատիլ մեծերուն: Մեծերը կը համարէի հակառակորդներ, որոնց դէմ պզտիկները ստիպուած էին կոխ մղել՝ յայտնի կամ գաղտնի միջոցներով:

Կ'արհամարհէի տկար տղաքը: Ինծի խաղընկեր ընտրած էի իմ բնատրութիւնս ունեցող մանուկները, որոնց հետ կապուած էի հաւատարիմ բարեկամութեան զգացումով: Երբեք դէմ չէի գործած այդ հաւատարմութեան, երբեմն կրելով նոյնիսկ անարդար պատիժներ, կամ զրկուելով իրաւունքներէս, եւ, աւելի՜ ծանրը՝ հանդիպելով հօրս յանդիմանող նայուածքին:

Մեծերուն մէջ, հայրս բացառութիւն էր ինծի համար: Մի՛այն իրեն հանդէպ ունէի յարգանք ու սէր: Կը սիրէի նաեւ Իւդաքեր մօրաքոյրս ու Տիգրան մօրեղբայրս, բայց այդ սէրը անխառն չէր: Իսկ Երանիկ մօրաքրոջս հանդէպ ունէի հիացումի հետ խառն հետաքրքրութիւն մը: Այդ տարիներուն, մայրս դեռ մշուշի մէջ էր ինծի համար. անորոշ էին իմ զգացումներս իրեն հանդէպ: Ծատ աւելի ետքն էր որ ճանչցայ իր հոգին ու սիրեցի զինք:

Մեր տան ձեղնայարկին⁽¹⁾ սենեակներէն մէկուն մէջ պահուած կը մնային Տիգրան մօրեղբօրս անձնական գոյքերն ու թուղթերը: Երբեմն կը բարձրանար ինք այդ սենեակը ու ժամերով կը մնար հոն: Անգամ մը, երբ Տիգրան մօրեղբայրս կարգի կը դնէր իր թուղթերը, քովը կեցած կը դիտէի ես: Յանկարծ ուշադրութիւնս գրաւեց ոլորուած թուղթ մը, զոր մէկ կողմ դրաւ: Մօրեղբայրս բացաւ այդ մեծ տարածութեամբ թուղթը եւ ցոյց տուաւ

ինձի զարմանալի պատկեր մը:

Մօրեղբայրս բացատրեց ինձի թէ այդ պատկերին մէջ երեցող լայն բերաններով ու ծանր թուրեր կրող մարդիկը *ենիշերհներ*⁽²⁾ էին, իսկ աղաշանքով ծունկի եկածները պուկարներ: Պատմեց նաեւ թէ՝ ժամանակին սուլթանը ջարդել տուեր էր պուկարները, որովհետեւ անոնք գլուխ բարձրացուցեր էին սուլթանական անգութ իշխանութեան դէմ:

—Սուլթանները՝ իրենց արհեստով՝ բռնութիւն գործողներ են,— ըսաւ, ձայնին մէջ բարկութիւն դնելով:

—Հապա Սուլթան Ազիզը⁽³⁾..., — հարցուցի ես:

Ծառ անգամ էի գովեստ լսած Սուլթան Ազիզին մասին, գոր «ազիզ»⁽⁴⁾ սուլթանը կը կոչէին: Ծառերը ցաւով կը յիշէին անոր մահը: Մեծ-մայրս կ'ըսէր թէ Սուլթան Ազիզին օրով առատութիւն կար, փառք ու փառատրութիւն....:

—Ալէմտաղի⁽⁵⁾ կ'երթար եւ ափերով ոսկի կը ծախէր,— կ'աւելցնէր հիացումով:

Անգամ մը իր ապարանքներէն մէկը այրել տուեր էր՝ իբրեւ լուսավառութիւն իր անցնելիք ճամբուն վրայ: Նահապետ մօրեղբայրս, որ քիչ անգամ այցելութեան կու գար մեզի (եւ ան ալ՝ իր կնոջ մասին գանգատելու միտքով), իր ցաւերը մոռնալու համար կը պատմէր անցեալէն, կը խօսէր Սուլթան Ազիզի մասին:

—Ծռայլ եւ անբարոյ *փատիշահ* (թագաւոր) մըն էր ան, ճիշդ է,— կ'ըսէր,— բայց ժողովուրդը կ'օգտուէր իր ծախսելէն:

Թոփհանէ Օղլունէն մինչեւ Չամլըճա⁽⁶⁾՝ շինել տուեր էր պալատներ, որպէսզի, այդ ճամբայէն անցնելու ատեն, երբ որ սիրտը ուզէր, պահ մը հանգիստ առնէր եւ

օշարակ մը խմէր: Այդ պալատները՝ կէս մը աներակ ու չբնակուած շէնքեր էին հիմա, կոտորած ապակիներով, բայց ժամանակին եղեր էին սուլթանական կերովխումի եւ չափ ու սահման չունեցող զուարճութեան տեղեր: Պաղլար Պաշըի պողոտան շինուեր էր մէկ շաբաթուան մէջ, որովհետեւ, Սուլթանը, Հայտար Փաշայի վրայով՝ ասիական եզերքը երթալու համար, այդ ճամբայէն պիտի անցնէր իր մեծամեծ հետեւորդներուն հետ:

—Օգուտը որո՞ւն էր,— կը հարցնէր Նահապետ մօրեղբայրս, իր շուրջը նայելով.— Սուլթանին շնորհի՜ ժողովուրդը դրամ կը շահէր: Իր քէֆը (ուրախութիւնը) մեր վաստակն էր:

Կը պատմէին թէ Սուլթան Ազիզին սպանութիւնը մեծ ցաւ պատճառած էր ժողովուրդին, եւ անոր յիշատակին՝ գովասանական ու ողբական բազմաթիւ երգեր հիստուած էին, որոնք գաղտնի կ'երգուէին դեռ մինչեւ իմ մանկութեան օրերը:

Լսած ըլլալով այդ բոլորը, վստահ էի թէ Տիգրան մօրեղբայրս ալ մեղքնալով պիտի խօսէր այդ սուլթանին մասին, որ իր բաղնիքին մէջ գտնուեր էր արիւնաքամ, բազուկին երակները սուր մկրատով կտրուած: Խօսք տարածեր էին ետքը թէ անձնասպան եղեր էր ինք:

Բայց, Տիգրան մօրեղբայրս, իմ հարցումիս վրայ, յօնքերը վեր առաւ եւ ըսաւ.

—Սուլթան Ազիզը անէլի՜ ալչազ (վարճոց, ստորին) բռնաւոր էր:

Յուզում մը պատեց հոգիս: Ծիշողը ըսելով, քիչ առաջուան պատկերին մէջ ներկայացուած սարսափելի տեսարանները խոր ազդեցութիւն չէին գործած վրաս, որովհետեւ չէի կրցած միտքիս մէջ սեղմեցնել անոնց

նշանակությունը: Այն ատեն չկային դեռ հայկական ջարդեր, կամ գոնե ես չէի լսած այդպիսի բան: Իսկ պուլկարներուն պատահածը, ինձի համար, հեռաւոր եւ անիրական, տեսակ մը գէշ երազ էր միայն: Ինչ որ այդ պահուն հասկցայ՝ այն էր թէ սուլթանները մեծերուն մեծերն էին, եւ իրենց գործն էր անարդար բաներ ընել այս աշխարհին վրայ: Յայտնի էր թէ Տիգրան մօրեղբայրս դէմ էր այդ մեծերու մեծերուն եւ ուրախ պիտի ըլլար, եթէ անոնք պատժուէին:

— Ըսել է, — ըսի, աչքերովս փնտռելով իր նայուածքը, — Սուլթան Ազիզը մեղցնողները աղէկ մարդիկ էին:

— Հի՛շ (երբե՛ք), — պատասխանեց ինք սրտնեղած: Յետոյ խօսեցաւ ինձի չերքեզի մը մասին, որ խումբ մը ընկերներով որոշէր էր սպաննել Սուլթան Համիտը⁽⁷⁾, վրէժը լուծելու համար՝ անոր կողմէ սպաննել տրուած Միդհաթ Փաշային, որուն նպատակը եղեր էր կարգ ու կանոն հաստատել Թուրքիոյ մէջ եւ օրէնքով զսպել բռնակալութիւնը: Այդ չերքեզը չէր յաջողած, որովհետեւ իր ընկերները մատներ էին զինք վերջին պահուն: Բռնուէր ու գլխատուէր էր ան: Ու Տիգրան մօրեղբայրս բացազանչեց մէկէն.

— Դուն դեռ պզտիկ ես. այս բաները քու գիտնալիք բաներդ չեն:

Յօնքերը ատլի բարձրացուց ճակատին վրայ եւ ինքնիրեն ըսաւ.

— Ես ալ ի՛նչ դեմս ատեր եմ չոճուխը (երեխան)՝ արուխ-աարուխ (տեղի-անտեղի) կը խօսիմ:

Բայց Տիգրան մօրեղբայրս սերմ մը դրեր էր միտքիս մէջ: Անկէ ետք, ա՛լ դժգոհութեամբ կը լսէի, երբ սուլ-

թանին ծննդեան կամ գահ բարձրանալուն տարեդարձին՝ գովասանական խօսքեր կ'ըլլային ու սուլթանին արեւշատութեան⁽⁸⁾ համար մաղթանքներ կ'ընէին: Բարեբախտաբար, մեր տան մէջ ոչ ոք պարտաւոր էր իր «հաւատարիմ հպատակ»ի զգացումները յայտնել: Տունը կը մնար չէզոք՝ այդ կարգի խնդիրներու մէջ, մինչեւ անգամ դժգոհ՝ այն ընտանիքներէն, որոնք իրենց տուններուն ճակատները լապտերներ կը կախէին այդ առիթներով, քաղաքին լուսավառութեան մասնակցելու համար:

Բոլոր սուլթաններուն հանդէպ իմ ատելութիւնս ու գլխատուած չերքեզին պատկերը՝ միտքիս մէջ կը ստեղծէին շատ մը պատմութիւններ, որոնք բոլորն ալ սկիզբ կ'առնէին այդ դէպքէն, բայց հետզհետէ կը փոխէր զանոնք իմ երեւակայութիւնս: Ամէն իրիկուն, երբ գլուխս դնէի բարձին, կը փակէի աչքերս, բայց երկար ատեն կը մնայի արթուն եւ պատմութիւններ կը պատմէի ես ինձի:

Կը տեսնէի չերքեզը՝ բարձրահասակ, գեղեցիկ կազմով ու կապոյտ աչքերով: Իր խարդախ բարեկամներուն հետ կը բարձրանար ինք պալատին սանդուխներէն, ականջ կը դնէր ձայներուն, շշուկներուն, ո՛չ թէ իր վախէն, այլ զգուշութեան համար, որպէսզի յաջողէր գործը: Համարձակ էր ինք ու քաջ. չէր վախճար մեռնելէն... Քանի՜-քանի անգամ լսեր էի այդ մասին: Լսեր էի թերեւս մէկ անգամ, բայց այդ խօսքը բազմապատկուէր էր իմ մէջ, ճիւղեր էր արձակեր:

Ե՛ս ալ չէի վախճար մեռնելէ: Ու երբ կ'ուզէի միտքիս մէջ տալ իմ անվախութեան փաստը, այդ փորձը կը պատճառէր ինձի տեսակ մը ցաւցնող բայց հաճելի վայելք:

Իմ հնարած պատմություններս կը փոխուէին հետզհետէ: Ե՛ս էի սուլթանը սպաննելու ելած չերքեզը, եւ իմ ընկերակիցներս ա՛յն տղաքն էին, որոնց մասին կասկած ունէի թէ *խամազ* (մառնիչ) էին, կամ կրնային ըլլալ: Անոնց հետ կը բարձրանայի պալատին սառնարներէն... (Միշտ ալ կ'ըլլար սանդուխ մը այդ պատմություններուն մէջ:)

Ժամանակի ընթացքին, իմ անձս զոհելու այդ բոլորն փափաքս ստացաւ տարբեր ուղղութիւն:

Հայրս ունէր լեարդի հիւանդութիւն մը, որ երբեմն կը պատճառէր իրեն սաստիկ ցաւեր: Այդ ցաւերը կու գային մէկէնիմէկ, եւ հայրս տուն կը վերադառնար գործէն ու կը պառկէր:

Բժիշկին կարծիքովը՝ անտանելի կ'ըլլային այդ ցաւերը, բայց հայրս կը ջանար դիմանալ անոնց իր կամքին ուժովը: Հակառակ այդ ուժեղ կամքին, երբեմն կը պատահէր որ սաստիկ ցաւ տանջուող կենդանիի մը ձայնին նմանող զայրուած աղաղակ մը բարձրանար մինչեւ վերի յարկերը, ուր կը պահէին մեզ, երկու մանուկներս, որպէսզի աղմուկ չհանէինք տան մէջ:

Հօրս այդ դիմադրութիւնը ցաւին, ու մասնաւորաբար՝ ցաւի երկու քրիզներու (նոպաներու) միջեւ իր ժպտիլն ու կատակելը մօրս հետ, որպէսզի սիրտ տար անոր, ինչպէս կ'ըսէին մօրաքոյրներս զարմանքով, խորունկ ազդեցութիւն մը կը գործէին վրաս:

Երկու-երեք օր ետք, երբ հայրս կ'ելլէր անկողինէն, տակաւին տժգոյն, բայց սրունքներուն վրայ ամուր կեցած, ինծի կը թուէր թէ յաղթեր էր ինք անտեսանելի հրէշի մը եւ հերոս մըն էր իրական: Ե՛ս ալ կ'ուզէի ըլլալ իրեն պէս ու ոտքիս տակ առնել բոլոր հրէշները: Ամէն

գէշ բան կը ներկայանար ինծի հրէշի պատկերով: Հրէշներ էին հիւանդութիւնները, զգուելի հրէշ մըն էր աղքատութիւնը՝ որուն մասին շատ կը խօսուէր մեր տան մէջ, անտանելի հրէշներ էին մեծերուն մեծերը, հեքիաթներու մէջ տեսնուած սարսափելի կենդանիներ՝ որոնց կոտորներէն պէտք էր բռնել ու տապալել զանոնք...:

Մա՛նչ ըլլայի, չերքեզ, լեռները ելած աւազակ՝ ոտքէն մինչեւ գլուխը զինուած, ու պատժէի՝ չարերը, արդարութիւն բերէի աշխարհին, բարի՛ք ընէի աղքատներուն եւ, այդ բաներուն համար... մեռնէի անվախ, սի՛րով...:

(1) Զեղնաշարկ.— Կղմինտրով ծածկուած շեղ տանիքով տուններու ամենավերի յարկը, բնակութեան անյարմար:

(2) Ենիշէրի.— Թուրքիոյ քրիստոնէաներէն բռնութեամբ կը հաւատքէին 5-10 տարեկան առողջ մանուկներ ու մասնաւոր զօրանոցներու մէջ կը մարզէին զանոնք իբրեւ զինուոր՝ մահ-մետական մոլեռանդ ոգիով: Կը կոչուէին անոնք ենիշէրի, եւ անոնցմէ կազմուած զօրագունդերը եղան սարսափը քրիստոնէաներուն:

(3) Սուլթան Ապտ իւլ Ազիզ.— Իշխեց 15 տարի (1861-1876): Թող նկարագիրով ու շուալ սուլթան մը՝ որ մեղմ գտնուած է իր հպատակներուն հանդէպ՝ բարի ըլլալէն աւելի տկար ըլլալուն համար:

(4) Ազիզ.— Սիրելի, թանկագին, ազնիւ հոգիով:

(5) Ալեմ Տաղի.— Վոսրթի ասիական ափին վրայ, Պոլիսէն 20-25

քիլոմէթր հեռու, հոսուն ջուրերու տեսարաններով եւ անտառապատ բլուր մը, որ զբօսավայրն էր մեծահարուստներուն:

(6) Չամլըճա.— Պոլսոյ մօտերը՝ անտառապատ բլուր մը նոյնպէս, գեղեցիկ տեսարաններով: Զբօսավայրն էր անէլի խոնարհ դասակարգին:

(7) Սուլթան Համիտ Բ.— Կոչուած է «Կարմիր Սուլթան»: Իշխեց 33 տարի (1876-1909), սարսափի տակ պահելով թրքական կայսրութիւնը, մասնատրաբար հայերը, որոնք 300,000-է անէլի զոհ տուին իր կազմակերպած ջարդերուն:

(8) Արեւշատութիւն.— Երկար ու երջանիկ կեանք:

ԱՌԱՆՅԱՐԷՆ

ԲՈՒՐԴԻ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՍ

Անցեալ օր, հին թուղթերս խառնելու ատեն, ծոցի տետրակ մը տեսայ հոն: Թէեւ շատ ժամանակ չէր անցած վրայէն, բայց կողքերը մաշած էին արդէն, ու թերթերը դեղներ էին ա՛յնքան՝ որ դժուար կը կարդացուէին անոնց վրայ գրուած խառնիխառն տողերը:

Միւս թուղթերը դնելով իրենց հին, փոշոտ տետրերը, առի այդ տետրակը, երկարեցայ բազմոցին վրայ եւ սկսայ աչքէ անցընել անոր հինգած էջերը, ուր ամփոփեր էի յուշերս՝ առեւտրական շատ նշանաւոր ճամբորդութեան մը միջոցին: